

PRIRUČNIK ZA ADVOKATE KOJI ZASTUPAJU ŽRTVE NASILJA U PORODICI I NASILJA NAD ŽENAMA

**WOMEN'S RIGHTS CENTER
CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA**

**PRIRUČNIK ZA ADVOKATE
KOJI ZASTUPAJU ŽRTVE NASILJA U
PORODICI I NASILJA NAD ŽENAMA**

UVOD

Crna Gora je u posljednje 4 godine usvojila važne međunarodne i nacionalne propise koji se odnose na problem nasilja nad ženama i nasilja u porodici. U avgustu 2010. godine je usvojen Zakon o zaštiti od nasilja u porodici koji propisuje zaštitne mjere kao vrstu prekršajnih sankcija za počinioce nasilja u porodici. U novembru 2011. godine je potpisan Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici koji uređuje način i oblike međusobne saradnje institucija u ovoj oblasti. Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, usvojen 2011. godine, između ostalog, omogućava besplatnu pravnu pomoć za žrtve krivičnih djela nasilje u porodici i porodičnoj zajednici i trgovina ljudima, čije su žrtve najčešće žene i djeca. Osim navedenog, Crna Gora je 2011. godine potpisala, a u martu 2013. godine ratifikovala novu Konvenciju Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) koja je prvi pravno obavezujući međunarodni instrument u Evropi u oblasti nasilja nad ženama i nasilja u porodici i najdalekosežniji međunarodni ugovor koji se bavi ovim oblikom kršenja ljudskih prava.

Da bi ovako opsežne zakonske reforme u ovoj oblasti zaživjele u praksi i obezbijedile pristup pravdi, sigurnost i zaštitu žrtvama nasilja, izuzetno je važno da one imaju stručnu advokatsku pomoć. Naime, u pokušaju da se zašтите od zlostavljanja, žrtve porodičnog nasilja su suočene sa velikim brojem prepreka i problema. Najveći problem je, naravno, nasilnik, koji koristi sve dostupne načine da bi žrtvu zadržao pod kontrolom. Ako žrtva i nasilnik imaju zajedničku djecu, situacija je još komplikovanija. Ako djeca i nisu direktne žrtve zlostavljanja, nasilje koje trpi njihov roditelj, najčešće majka, odražava se na njihov psiho-socijalni razvoj, a za nasilnika su ona čest instrument za potčinjavanje žrtve. Prilikom obraćanja za pomoć institucijama, žrtve su često suočene sa predrasudama i nedovoljnom upućenošću osoba od kojih traže pomoć. Greške koje su rezultat ovakvog postupanja mogu imati ogromne posledice po žrtvu. Čak i kada se sve odvija kako je propisano, ogromna količina dokumenata, podnesaka, prijava, molbi i sličnih dokumenata ponekad su preveliki izazov i opterećenje za osobu izloženu (često) višegodišnjem maltretiranju, koja usljed toga može patiti od posledica traume i nedostatka snage i samopouzdanja koje utiču na njenu sposobnost efikasnog komuniciranja sa institucijama sistema. Mnoge žrtve, kada shvate kroz kakav birokratski lavirint moraju da prođu, odustanu još na početku.

Iskustvo Centra za ženska prava pokazuje da žene žrtve nasilja rijetko koriste advokatsku pomoć. Stoga je i mali broj advokata upućen u ovu problematiku na odgovarajući način. Svrha ove brošure je da advokate pripremi na saradnju sa kli-

jentkinjama koje su žrtve porodičnog nasilja, pružajući im uvid u prirodu i dinamiku ovog problema kao i određene propise relevantne za slučajeve porodičnog nasilja.

Pored servisa koji pružaju pomoć žrtvama nasilja, advokat je glavni izvor pomoći i podrške za žrtve. On/ona je taj/ta koji savjetuje, upozorava i štiti žrtvu, pomažući joj da na što brži i po žrtvu manje traumatičan način dođe do svog cilja. Prilikom saradnje između klijentkinje i advokata, veoma je bitno da se izgradi međusobno povjerenje i da žrtva zna da su sve informacije koje dijeli sa advokatom povjerljive. Sa druge strane, važno je da advokati ne gaje predrasude o žrtvi, njenoj etničkoj ili kulturnoj pripadnosti i da su sposobni da objektivno, uz razumijevanje i saosjećajnost, sagledaju kontekst problema. Nadamo se da će im ovaj priručnik u tome pomoći.

Maja Raičević

NVO Centar za ženska prava
Podgorica

Ovaj priručnik je nastao u okviru projekta „Jačanje vladavine prava i ljudskih prava u Crnoj Gori kroz osnaživanje žena i osoba sa invaliditetom pri korišćenju pristupa pravdi“ koji partnerski sprovode Udruženje sudija Crne Gore (nosilac projekta) i Centar za ženska prava (partner).

Zahvaljujemo Ambasadi Sjedinjenih Američkih Država u Crnoj Gori koja je podržala ovaj zajednički projekat kroz Program malih grantova Demokratske komisije.

‘This educational material has been produced with the support of the Embassy of the United States in Montenegro through the Democracy Commission Small Grants Program. The content of this educational material represents the sole responsibility of the authors and can in no way be taken to reflect the opinions and attitudes of the Embassy of the United States in Montenegro. ORGANIZATION and the Embassy of the United States in Montenegro are not responsible for any subsequent use of the information contained therein.’

‘Ovaj edukativni sadržaj je nastao uz podršku Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Crnoj Gori kroz programa malih grantova Demokratske komisije. Sadržaj ove publikacije predstavlja isključivu odgovornost autora te ni na koji način ne odražava stavove i mišljenja Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Crnoj Gori. ORGANIZACIJA i Ambasada Sjedinjenih Američkih Država u Crnoj Gori nisu odgovorni za bilo kakvu kasniju upotrebu informacija koje su u ovoj publikaciji sadržane.’

SADRŽAJ

I. SVRHA PRIRUČNIKA	11
II. DEFINICIJE	11
III. ETIČKE DUŽNOSTI SVIH ADVOKATA KOJI ZASTUPAJU ŽRTVE PORODIČNOG NASILJA, SEKSUALNOG NAPADA I PROGANJANJA	13
A. KOMPETENTNO POZNAVANJE ZAKONA	13
1. Poznavanje zakonskih mehanizama za zaštitu žrtava	13
2. Poznavanje relevantnih pravnih pitanja	17
B. KOMPETENTNO POZNAVANJE PORODIČNOG NASILJA, SEKSUALNOG NAPADA I UHOĐENJA	23
C. KULTUROLOŠKI KOMPETENTNO ZASTUPANJE	24
D. EFIKASNA KOMUNIKACIJA SA KLIJENTKINJAMA	25
1. Komunikacija sa klijentkinjama	25
2. Fizički pristup direktnom pravnom zastupanju	26
3. Prevodioci i druga jezička sredstva	26
4. Povjerljivost i punomoćje trećeg lica	27
E. BEZBJEDNOST KLIJENTKINJA	28
1. Procjena smrtne opasnosti i planiranje bezbjednosti	28
2. Razumijevanje posledica traume	29
F. OBIM ZASTUPANJA	30
1. Zastupanje fokusirano na klijentkinju	30

2. Poslovna sposobnost i dužnost lojalnosti	30
3. Obim zastupanja, zatvaranje i povlačenje slučaja	31
4. Koordinacija sa profesionalcima koji pružaju pomoć žrtvama; sveobuhvatno zastupanje	31
IV. PROCEDURE	33
A. PRIJEM KLIJENTKINJE	33
B. OSNOVNE PROCEDURALNE OBAVEZE ADVOKATA	34
C. ODGOVORNOSTI / OBAVEZE KOJE PRETHODE SASLUŠANJU	35
D. SASLUŠANJA	40
E. OBAVEZE NAKON SASLUŠANJA	41

I SVRHA PRIRUČNIKA

Svrha priručnika “Standardi prakse za advokate koji zastupaju žrtve nasilja u porodici i nasilja nad ženama” je obezbjeđivanje referenci za advokate koji zastupaju žene žrtve nasilja i žrtve nasilja u porodici, kao i ohrabrivanje advokata da obezbijede najkvalitetniju pravnu zaštitu ovim klijentkinjama. Standardi su usredsrijeđeni na potrebe klijentkinja i nastoje da izgrade povjerenje javnosti u fer i pravedan pravni sistem promovisući bezbjednost žena žrtava nasilja i žrtava nasilja u porodici i pozivanje počinitelaca na odgovornost.

II DEFINICIJE

Nasilje u porodici je činjenje ili nečinjenje člana porodice kojim se ugrožava fizički, psihički, seksualni ili ekonomski integritet, mentalno zdravlje i spokojstvo drugog člana porodice, bez obzira na mjesto gdje je učinjeno.¹

Nasilje nad ženama je kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama i predstavlja sva djela rodno zasnovanog nasilja koja dovode ili mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke ili ekonomske povrede ili patnje za žene, obuhvatajući i prijetnje takvim djelima, prinudu ili arbitrarno lišavanje slobode, bilo u javnosti ili u privatnom životu.²

Rod označava društveno određene uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce³;

Rodno zasnovano nasilje nad ženama je nasilje koje je usmjereno protiv žene zato što je žena, ili je efekat tog nasilja veći zato što je žena.⁴

Partnersko nasilje je fizičko zlostavljanje, samo ili u kombinaciji sa seksualnim, ekonomskim ili emocionalnim zlostavljanjem, proganjanjem ili drugim oblicima

1 Zakon o zaštiti od nasilja u porodici ("Službeni list CG", br. 46/2010 od 6.8.2010. godine)

2 Konvencija Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici ("Službeni list Crne Gore - Međunarodni ugovori, broj 4/2013")

3 Ibis

4 Ibis

prinudne kontrole, od strane osobe koja je ili je bila u intimnoj ili romantičnoj vezi sa žrtvom, najčešće u svrhu uspostavljanja i održavanja kontrole nad žrtvom.

Žrtva: Osoba koja je izložena porodičnom nasilju, seksualnom napadu ili proganjanju. Drugi izrazi koji se koriste da opišu žrtvu su “osoba koja je preživjela porodično nasilje” ili “klijentkinja”.

Fizičko nasilje je namjerna upotreba fizičke sile koja može da izazove bol, povredu, invaliditet ili smrt. Uključuje ponašanja kao što su grebanje, guranje, čupanje kose, trešenje, šamaranje, udaranje, šutiranje, grizenje, davljenje, ubode, nanošenje opekotina, fizičko ograničavanje, premlaćivanje i ubistvo, ali ne isključuje i druge manifestacije.

Seksualno nasilje je seksualni akt bez saglasnosti ili mogućnosti izbora žrtve da da pristanak, nezavisno od toga da li se akt odigrao, zatim seksualni akt ili pokušaj tog akta kada osoba nije u stanju da se saglasi ili odbije učešće usljed bolesti, invaliditeta, uticaja psihoaktivnih supstanci, uzrasta, odnosno usled zastrašivanja, ucjene ili pritiska; bolan i ponižavajući seksualni čin. Zastrašivanje, ucjene ili vršenje pritiska na osobu da učestvuje u neželjenom seksualnom aktu uključuju korišćenje riječi, gestova, predmeta ili oružja radi iskazivanja namjere da se izazove bol, povreda ili smrt.

Psihičko nasilje je narušavanje spokojsva žrtve usled ponašanja, prijetnji i primjene metoda zastrašivanja sa ili bez upotrebe oruđa i oružja kojima se mogu izazvati tjelesne povrede. Uključuje ponižavanje žrtve, kontrolisanje njenog ponašanja, uskraćivanje informacija, posramljivanje i omalovažavanje, okrivljivanje, izolaciju od prijatelja i porodice, manipulaciju djecom i omalovažavanje žrtve u roditeljskoj ulozi, onemogućavanje pristupa novcu i drugim dobrima koje utiče na mentalno i emotivno stanje žrtve.

Proganjanje je specifičan oblik psihičkog nasilja gdje se žrtva kontroliše praćenjem odnosno uhođenjem i gdje se ponavljano koriste uznemiravanje i zastrašivanje, pojavljivanje na mjestu rada ili stanovanja, uznemiravajući pozivi, pisma, poruke, zloupotreba društvenih mreža itd.

Ekonomsko nasilje je oblik psihičkog nasilja koje podrazumijeva nejednaku dostupnost zajedničkim sredstvima, uskraćivanje ili kontrolisanje pristupa novcu, sprečavanje zapošljavanja ili obrazovanja i stručnog napredovanja, uskraćivanje prava na vlasništvo, prisiljavanje da se odrekne vlasništva, otuđenje stvari bez saglasnosti, uništavanje žrtvine imovine, i drugo.

Plan bezbjednosti je Individualizovani skup strategija dizajniran radi povećanja bezbjednosti žrtve koja može biti u opasnosti od daljeg zlostavljanja od strane izvršioca.

Procjena rizika je procjena, obično putem analize, koja služi za mjerenje budućeg rizika da počinioc ubije žrtvu porodičnog nasilja, ili rizika od seksualnog napada i/ili proganjanja.

III ETIČKE DUŽNOSTI SVIH ADVOKATA KOJI ZASTUPAJU ŽENE ŽRTVE NASILJA I ŽRTVE NASILJA U PORODICI

Standardi prakse koji slijede imaju za cilj da pomognu advokatima da što bolje ispune svoje etičke obaveze u zastupanju žena žrtava nasilja i žrtava nasilja u porodici.

A. KOMPETENTNO POZNAVANJE ZAKONA

1. POZNAVANJE ZAKONSKIH MEHANIZAMA ZA ZAŠTITU ŽRTAVA

Prije zastupanja klijentkinje u slučaju pokretanja postupka i/ili podnošenja zahtjeva za izricanje zaštitnih mjera, advokat mora posjedovati kompetentno poznavanje mehanizama zaštite u okviru relevantnog zakonodavstva.

Komentar

Pod kompetentnim znanjem podrazumijevaju se, najmanje, osnovne vještine vođenja sudskog postupka, razumijevanje tereta dokazivanja, poznavanje uslova za dobijanje zaštitne mjere i pravnih lijekova dostupnih žrtvama.

Nasilje u porodici

Zastupanje žrtava nasilja u porodici pored zakonskih propisa koji se direktno odnose na djela nasilja u porodici i nasilja nad ženama i djecom zahtijeva dobro poznavanje propisa iz oblasti porodičnih odnosa.

Svako zakonodavstvo postavlja određene uslove koji se odnose na vrstu odnosa između žrtve i počinioca nasilja, a koji se moraju ispuniti da bi žrtva imala pravo na pokretanje postupka za zaštitu od nasilja u porodici. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici, članovi porodice su:

- supružnici ili bivši supružnici, njihova djeca i djeca svakog od njih;
- vanbračni supružnici ili bivši vanbračni supružnici, bez obzira na trajanje vanbračne zajednice, njihova djeca i djeca svakog od njih;

- krvni srodnici i srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom;
- srodnici iz nepotpunog usvojenja;
- tazbinski srodnici zaključno sa drugim stepenom u bračnoj ili vanbračnoj zajednici;
- lica koja žive u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo;
- lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto.

U porodično nasilje, pored fizičkog, seksualnog, ekonomskog ili emocionalnog zlostavljanja spada i zastrašivanje nanošenjem neposredne štete žrtvi. Opasnost od nanošenja neposredne štete mjeri se **iz perspektive žrtve**. Nasilnici često prijetu odvođenjem maloljetne djece od žrtava govoreći im da ih više nikada neće vidjeti ukoliko preduzmu zakonske mjere protiv nasilnika. Važno je da advokat uputi klijentkinje u njihova prava i najbolje standarde u vezi sa starateljstvom, viđanjem i izdržavanjem djece u okviru datog zakonodavstva. Međutim, da bi to učinili moraju biti upoznati sa najboljim praksama u oblasti zaštite od nasilja u porodici, ali i mogućim posljedicama kontakta djece i nasilnog roditelja. Na taj način će predložene mjere obezbijediti zaštitu od zloupotrebe roditeljskog prava od strane nasilnog roditelja, kakva se često viđa u praksi. Advokati treba da poznaju mjere koje treba preduzeti u slučaju otmice djeteta kao i onda kada djetetu prijete neposredna opasnost od strane počinioca nasilja (npr. kako obrazložiti predlog za ograničavanje kontakta između nasilnog roditelja i djeteta, ili predlog zaštitne mjere da bi se spriječila otmica djeteta od strane jednog od roditelja, ili kako dobiti pismeni nalog za hitno vraćanje maloljetnog djeteta.)

Advokat mora poznavati sve vrste zaštitnih mjera koje stoje na raspolaganju, nadležnost nad njihovim sprovođenjem i nadzorom, procedure u slučaju nepostupanja po mjerama, kao i pravne lijekove dostupne unutar svake od ovih zaštitnih mjera.

Seksualno nasilje

U većini prijavljenih slučajeva silovanja, počilac je osoba koju žrtva poznaje. Mnogo puta nasilnici s predumišljajem počine seksualno nasilje, maskirajući ga prihvatljivim društvenim ponašanjem kao što je konzumiranje alkohola. Slično tome, mnogi počinioci seksualnog nasilja upotrebljavaju instrumentalizovano nasilje, odnosno, onoliko nasilja koliko je neophodno za potčinjavanje žrtve. Pristanak žrtve i njen kredibilitet često su ključne teme o kojima se raspravlja u slučajevima pokretanja postupka protiv počinioca. Bitno je da advokat razumije kakvu ulogu u slučaju mogu igrati mitovi ili stereotipna uvjerenja o silovanju kao i kako da najefektnije zastupa žrtvu seksualnog napada.

Pored zaštitnih mjera, dostupni su i drugi pravni lijekovi, kao što je preduzimanje mjera protiv počinioca i/ili trećeg lica čiji je neuspjeh u ispunjavanju zakonskih

obaveza bitno doprinio izvršenju seksualnog napada, ili preduzimanje mjera u cilju ostvarivanja naknade štete za žrtvu.

Advokat treba da razgovara sa klijentkinjama o željenom ishodu procesa da bi utvrdio na koji nasilnikov pristup treba da se pozove i koji je najadekvatniji za ono što se želi postići.

Advokat mora biti svjestan primjenljivosti propisa koji se odnose na irelevantnost seksualnog ponašanja žrtve i svjedoka, njihovih predispozicija za određenu vrstu ponašanja i istorije seksualnog ponašanja kao dokaza.

Takođe, advokat mora razmotriti mogućnost da prije početka suđenja podnese sudiji zahtjev kojim se sprečava navođenje irelevantnih "loših postupaka" žrtve, kao što je na primjer, njeno konzumiranje droge ili alkohola. Mnoge žrtve seksualnog napada brinu zbog očuvanja svoje privatnosti kao i zbog uticaja koji na nju može imati preduzimanje pravnih mjera protiv počinioca. Advokat mora biti svjestan klijentkinjinih briga o privatnosti kao i toga kako to može uticati na strategiju slučaja. Advokat mora znati da se stepen njene zabrinutosti može mijenjati tokom procesa i zbog toga je bitno da često razgovara sa klijentkinjom o privatnosti.

Naše zakonodavstvo nema specijalizovane zakone koji propisuju zaštitne mjere za žrtve seksualnog napada od strane lica koja nisu njihovi intimni partneri tako da treba razmotriti mogućnost upotrebe drugih propisa koji omogućavaju izricanje zaštitnih mjera.

Proganjanje

Proganjanje je vrsta psihičkog nasilja koje je često pogrešno shvaćeno, minimizirano ili potpuno zanemareno. Kao što je slučaj sa seksualnim napadom, većinu žrtava proganjaju njoj poznate osobe. U najvećem broju slučajeva proganjanja počinitelj je sadašnji ili bivši intimni partner žrtve. Postoji veza između uhođenja, porodičnog nasilja i seksualnog napada. Veliki broj žrtava progoni sadašnji ili bivši intimni partner, koji ih je prethodno fizički i/ili seksualno zlostavljao.

U praksi se sve više javljaju slučajevi proganjanja upotrebom novih tehnologija, mobilnih telefona, socijalnih mreža. U slučajevima proganjanja nije potrebno da stranke budu u vezi da bi se slučaj kvalifikovao kao prekršaj ili krivično djelo. Međutim, preduslov je da žrtva podnese prijavu policiji i da opiše obrazac ponašanja počinioca.

Advokati koji zastupaju žrtve proganjanja treba da razmišljaju o kreativnim načinima prikupljanja dokaza, upotrebom savremene tehnologije. Advokati mogu da pomognu tako što će klijentkinje informisati o raspoloživim mjerama zaštite, kao i o zakonima o stanovanju i radu koji mogu biti od pomoći (npr. mogućnost prekida-

nja ugovora o zakupu ili zadržavanje radnog statusa). Advokati moraju voditi računa o zabrinutosti klijentkinje za privatnost i obazrivo štititi sve informacije o njoj.

Nasilje među partnerima u vanbračnoj vezi - intimnim partnerima

Mnoge žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i proganjanja nisu vjenčane, nemaju zajedničko dijete, niti žive sa počiniocem. Žrtve mogu doživjeti zlostavljanje, seksualni napad ili uhođenje od strane svog vanbračnog partnera.

Žrtve nasilja od strane vanbračnog partnera imaju pravo na pokretanje postupka za izricanje zaštitnih mjera po Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici, samo ako je sud u stanju da utvrdi da su vanbračni partneri živjeli u istom domaćinstvu. Kada veza ne ispunjava odredbe ove definicije ili kada zakon ne omogućava da se nasilje među intimnim partnerima kvalifikuje za pokretanje zaštitne mjere, advokati moraju poznavati pravne lijekove dostupne žrtvama nasilja u vanbračnoj vezi i u skladu sa tim savjetovati klijentkinju.

Obostrane mjere

Advokat mora biti svjestan opasnosti obostranih mjera. Obostrana mjera je odredba izdata protiv obje stranke (klijenta i tuženog) na osnovu samo jednog zahtjeva, iako je češće slučaj da počinilac nasilja podnese kontra-tužbu protiv žrtve. Ovakve mjere često služe daljem osnaživanju počinioca da nastavi da zlostavlja žrtvu i odvraća je od traženja pravne pomoći. Takve odluke često vode ka nefer hapšenju oba lica prilikom svakog budućeg incidenta ili čina zlostavljanja, pa je potrebno zahtijevati od suda odluku o dominantnom agresoru.

Ako je zahtjev podnjet od strane počinioca, advokat treba da savjetuje klijentkinju da podnese nezavisni zahtjev i tako izbjegne problem izricanja obostranih mjera. Advokat treba da ima solidno razumijevanje dinamika moći i kontrole da bi mogao efektivno savjetovati klijentkinje o rizicima koje sa sobom nose obostrane mjere. Međutim, u praksi se češće srijeću unakrsne mjere u slučajevima kada svako lice posebno podnosi prijavu protiv drugog lica. Počinilac često podnosi protiv-tužbu u cilju osвете ili zastrašivanja žrtve porodičnog nasilja.

Advokati treba da budu na oprežu od lažnih, neosnovanih i zlonamjernih kontra-tužbi i spremni da reaguju protiv izdavanja unakrsnih mjera. Iako se obostrane i unakrsne mjere tehnički razlikuju, njihovi efekti i potencijalne opasnosti za žrtvu mogu biti isti. Advokat treba pažljivo da navede i objasni posljedice obostranih i unakrsnih mjera klijentkinji.

2. POZNAVANJE RELEVANTNIH PRAVNIH PITANJA

Advokat treba da istraži relevantna pravna pitanja koja proizilaze iz slučajeve porodičnog nasilja, seksualnog nasilja i proganjanja. Ako nije kompetentan ili u mogućnosti da zastupa klijentkinju u ovim pitanjima, advokat je dužan da uputi klijentkinju kompetentnom savjetniku.

Komentar

Klijentkinje koje traže pokretanje postupka za nasilje često su suočene sa brojnim pravnim i vanpravnim pitanjima koja se ukrštaju sa pitanjima njihove zaštite. Ona uključuju pitanja stanovanja, obrazovanja, zapošljavanja, privatnosti, zaštite djeteta, starateljstva ili imigracije. Dužnost advokata je da posjeduje kompetentno znanje o ovim pravnim oblastima ili da na odgovarajući način referira slučaj.

Ovo posebno važi za klijentkinje čiji slučaj ima veze sa Zakonom o imigraciji, kao i za slučajeve upućene na krivični postupak, zato što se radi o visoko specijalizovanim oblastima zakona koje imaju ozbiljne i dugoročne posledice po klijentkinju. Na primjer, priznanja unutar jednog pravnog konteksta mogu ugroziti ostvarivanje prava u drugom. Zbog toga advokat mora dobro da poznaje oblasti zakona koje se ukrštaju ili da uputi klijentkinju na odgovarajući način.

Prije nego što počne sa zastupanjem klijentkinje, advokat treba da identifikuje sve društvene resurse i preporuke i stupi u kontakt sa odgovarajućim mentorima da bi dopunio svoje znanje. Kontakt sa organizacijama civilnog društva koje nude servise i zastupaju prava žena mogu biti izuzetno korisni i osnažujući, kako za žrtve, tako i za advokate.

Klijentkinje sa invaliditetom

Klijentkinje sa invaliditetom (uključujući i invaliditete koji nastaju kao posledica nasilja, ili starosne dobi), često mnogo zavise od drugih ljudi, u stvarima koje sežu od ekonomske pomoći do pomoći pri oblačenju, ishrani, higijeni i sl.

U slučajevima porodičnog nasilja klijentkinje sa invaliditetom mogu se plašiti napuštanja nasilnog partnera zbog straha od institucionalizacije i/ili straha od gubljenja starateljstva nad djecom. Advokat treba da bude spreman da raspravlja o tome zašto klijentkinjin invaliditet ne treba da bude osnov da joj se oduzme starateljstvo nad djecom. Advokat takođe mora biti spreman da pomogne u razvijanju plana za kućnu pomoć i njegu, prevoz, medicinsku njegu, hranu, smještaj i finansijsku

pomoć klijentkinji kako bi joj pomogao da bude u nezavisnom položaju u odnosu na nasilnika.

Osobe sa intelektualnim invaliditetom obično u mnogo većoj mjeri doživljavaju seksualno zlostavljanje od osoba bez invaliditeta. Povećana zavisnost od njegovatelja, socijalna izolacija i nesposobnost institucija da na odgovarajući način nadgledaju i vrše provjere kriminalne pozadine drugih klijenata, osoblja i volontera doprinose visokoj stopi seksualnog zlostavljanja. Prilikom razgovora o seksualnom zlostavljanju sa klijentkinjom, advokat treba da zna da klijentkinja može da ima drugačije razumijevanje onoga što se podrazumijeva pod seksualnim činom, kao i kako i kada taj čin predstavlja zlostavljanje.

Osoba sa invaliditetom može trpjeti zlostavljanje specifično za njen oblik invaliditeta, koje obavezno ne ulazi u zakonsku definiciju zlostavljanja. Na primjer, ostavljanje osobe nezbrinute, bez pristupa hrani i piću na duže vrijeme, premještanje telefona ili neophodnih pomagala van dohvata, fotografisanje žrtve prilikom seksualnog čina, postavljanje namještaja kao prepreku na mjestima kuda žrtva treba da prođe, uskraćivanje potrebnih lijekova ili predoziranje – spadaju u zlostavljanje. Kada su u pitanju osobe sa invaliditetom, njihovo prikrivanje takođe predstavlja prekršaj. Osim toga i nečinjenje može predstavljati nasilje u porodici, “ako član porodice ne vodi dovoljno brigu o ishrani, higijeni, odijevanju ili medicinskoj zaštiti drugog člana porodice o kome je dužan da se stara, a kome je potrebna posebna pomoć zbog bolesti, invaliditeta, starosti ili drugih ličnih svojstava zbog kojih nije sposoban da se stara o sebi.”(Zakon o zaštiti od nasilja u porodici)

Klijentkinje sa ograničenim poznavanjem jezika / upotreba prevodioca

Ako advokat komunicira sa žrtvom uz pomoć prevodioca, mora znati kako da efektivno saraduje sa prevodiocem i biti svjestan da ovaj razgovor može zahtijevati više vremena od razgovora sa osobom koja poznaje jezik.

Takođe, advokat mora znati da li je prevodilac na bilo koji način povezan sa klijentkinjom ili njenom porodicom i da li pripadaju istoj maloj etničkoj grupi, zato što bi to moglo uticati na sposobnost klijentkinje da razgovara otvoreno i efikasno.

Ekonomska pitanja

Žrtva porodičnog nasilja, seksualnog napada i/ili proganjanja koja ima niska ili nikakva primanja, može biti zabrinuta zbog ekonomskih pitanja povezanih sa nasiljem. Ekonomska stabilnost je, u mnogim slučajevima, ekvivalent klijentkinjinoj sigurnosti. Na primjer, klijentkinje nekad moraju brzo da napuste kuću, jer tamo više nisu bezbjedne. Klijentkinje mogu iskusiti nasilno ponašanje na poslu, mnogo

odsustvovati sa posla zbog fizičkih i/ili psihičkih povreda, što može dovesti u pitanje i njihovo radno mjesto. Dešava se i da žrtva dobije otkaz zbog prijetnji koje počinitelj uputi njenim kolegama ili pretpostavljenom.

Advokat treba da ima opšte razumijevanje brojnih načina na koje klijentkinja može da izgubi ekonomsku podršku i stabilnost jer je to osnova efektnog zastupanja.

Nasilje nad starijim osobama

Nasilje nad starijim osobama podrazumijeva fizičko, seksualno, emocionalno ili finansijsko zlostavljanje ili zapostavljanje i napuštanje starije osobe od strane člana porodice, prijatelja, povjerenika ili njegovatelja. Nasilje nad starijim osobama uključuje porodično nasilje i seksualno zlostavljanje u poznijim godinama, koje može biti počinjeno od strane sadašnjeg ili bivšeg supruga ili intimnog partnera, odrasle djece, unuka, drugih članova porodice, "prijatelja" ili osoba sa kojim nisu u srodstvu, a koje brinu o njima.

Pitanja koja se tiču pravnih sposobnosti starijih osoba i njihovog prava na autonomiju u mnogim slučajevima povećavaju kompleksnost rada sa starijim zlostavljanim osobama. Pored toga, starije osobe često oklijevaju da prijave zlostavljanje, posebno seksualno, zbog stida ili zbog osnovanih strahova od osвете, nepovjerenja ili institucionalizacije.

Advokat treba da uzme u obzir širok spektar pravnih lijekova koji mogu biti na raspolaganju starijim klijentkinjama. Postupci za povraćaj novca ili vlasništva, zabranu približavanja, novčana naknada štete i sl. mogu biti adekvatan odgovor na nasilje nad starijim osobama. Pored toga, nasilnika treba udaljiti iz prostora u kojem stanuje klijentkinja i pomoći u pronalaženju drugog njegovatelja u slučaju da je nasilnik do tog trenutka vodio brigu o njoj.

Starije osobe često dolaze u advokatsku kancelariju u pratnji neke druge osobe. Ako je klijentkinja starija osoba, advokat se sa njom mora sastati odvojeno kako bi se sačuvala povjerljivost i spriječilo izlaganje klijentkinje neprikladnim uticajima. Advokat mora težiti pravnim lijekovima koji najmanje ograničavaju nezavisnost i autonomiju klijentkinja. Starateljstvo i zaštita klijentkinje ili smještanje u dom za starije osobe, ili neku drugu ustanovu ponekad su neophodan, ali ne i jedini način da se zaustavi nasilje tako da ove metode treba razmatrati tek kao poslednju opciju.

Klijentkinje – imigrantkinje

Kada se prvi put sastane sa klijentkinjom koja je imigrantkinja, glavna briga advokata ne treba da bude njen imigracioni status, već to da li je njen slučaj kvalifikovan za pokretanje postupka za zaštitu od nasilja. Imigracioni status nema uticaja na

pravo klijentkinje za zaštitu. Dostupni su i drugi servisi i oblici pružanja pomoći. Advokat treba da ima pripremljen spisak dostupnih servisa koji se mogu baviti imigracionim pitanjima klijentkinje u domenu te službe.

Međutim, mnoge imigrantkinje koje su žrtve porodičnog nasilja nisu svjesne pravnih lijekova koji im mogu biti od pomoći. Nasilnici to koriste da ojačaju svoju moć i kontrolu nad žrtvama i onemoguće njihovo oslobađanje od nasilja. Pored toga, imigrantkinje – žrtve porodičnog nasilja mogu biti osnovano zabrinute za bezbjednost porodice u njihovoj domovini, ili se plašiti da će otac-nasilnik oteti djecu, ili se osvetiti na neki drugi način. Mnoge od njih oklijevaju da pokrenu postupak protiv nasilnika iz straha da će on biti deportovan i da će tako ostati bez finansijske podrške. Kršenje zaštitne mjere je prestup, čija posledica može biti deportacija. Slično tome, mnoge imigrantkinje oklijevaju da prijave poslodavca ili kolege za seksualni napad, seksualno zlostavljanje ili proganjanje zbog straha od gubitka posla, što može voditi do gubitka smještaja, pa i gubitka pravnog statusa. Advokat treba da poznaje sve specifične pravne lijekove koji važe za imigrantkinje - žrtve seksualnog napada ili proganjanja i treba da uputi žrtve na odgovarajuće servise kada je to potrebno.

Lezbijske, gej, biseksualne i transgender (LGBT) veze

Većina LGBT žrtava zlostavljanja, napada ili uhođenja (posebno muškarci i transrodne osobe) nemaju jednak pristup servisima podrške, uključujući i pravne servise, kao heteroseksualne žrtve. Čak i onda kada su LGBT žrtvama obezbijedene usluge, one se mogu suočiti sa ozbiljnim oblicima homofobije.

Homofobija predstavlja ogromnu prepreku za LGBT žrtve seksualnog napada. Advokati treba da budu svjesni toga da LGBT žrtve često oklijevaju da govore o seksualnom napadu zato što se njihovo seksualno opredjeljenje često doživljava kao devijantno. LGBT žrtve takođe mogu oklijevati da otkriju seksualno zlostavljanje u djetinjstvu zbog straha od homofobičnih reakcija (npr, " ti si LGBT jer si preživjela seksualno zlostavljanje"). Takođe, homofobične pretpostavke o odraslim LGBT osobama koje rade sa mladima (npr. da su pedofili, ili da "regrutuju nove članove") obeshrabruju LGBT žrtve u namjeri da objelodane seksualni napad. Homofobija takođe predstavlja barijeru u istopolnim slučajevima proganjanja kada ne postoji prethodna veza između progonitelja i žrtve.

Nije neuobičajeno da službena lica zanemare ili umanje značaj porodičnog nasilja, seksualnog zlostavljanja ili uhođenja u istopolnim vezama. Sprovođenje zaštitnih mjera izdatih LGBT osobama može biti nepouzđano zbog predrasuda prema LGBT osobama od strane policije i sudstva. LGBT klijenti su ponekad osjetljivi na javno otkrivanje njihovih veza jer to može ugroziti njihov posao ili druge funkcije koje obavljaju. Advokat mora imati na umu

da mehanizmi koji garantuju povjerljivost u sudskim postupcima i intervencijama policije u ovim slučajevima mogu izostati.

U nekim slučajevima, za žrtve je bezbjednije da potraže sklonište i ostanu anonimne. Kao i u svim ostalim slučajevima, žrtva, u konsultaciji sa advokatom, treba da odabere opciju koju smatra najboljom.

Mentalno zdravlje

Mentalno zdravlje klijentkinje može uticati na efektivno zastupanje. Dok neke žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada ili proganjanja nemaju većih ili hroničnih problema s mentalnim zdravljem, druge mogu imati već postojeće mentalne probleme, pored iskustva nasilja, dok se kod trećih problem može razviti kao rezultat pretrpljenog nasilja i viktimizacije. Tipična oboljenja su depresija, povećana anksioznost, disocijativni poremećaj, poremećaji sna i ishrane, zavisnost od droga i alkohola, i/ili post traumatski stresni poremećaj (PTSP). Advokat treba da informiše klijentkinju o odgovarajućim službama za mentalno zdravlje ako procijeni da je žrtvi to potrebno, vodeći računa o klijentkinjinoj privatnosti i zaštiti od mogućih javnih optužbi.

Ako žrtva već ima problem sa mentalnim zdravljem i prima terapiju, advokat treba da se konsultuje sa profesionalcima iz oblasti mentalnog zdravlja, da bi utvrdio kako klijentkinjino stanje, lijekovi i terapija mogu uticati na strategiju slučaja.

Ako su djeca svjedoci ili žrtve nasilja u porodici

U slučajevima gdje su djeca žrtve, ili svjedoci nasilja u porodici mora se zahtijevati hitna intervencija nadležnih institucija posebno centara za socijalni rad. Dijete uvijek daje svoj iskaz u prisustvu povjerljivog lica koje, po pravilu, samo bira ili mu se ono određuje od strane za to ovlašćenog lica radi zaštite njegovog najboljeg interesa. Počinilac nasilja ne može biti povjerljivo lice, čak ni ukoliko ga dijete izabere. Prilikom davanja iskaza, mora biti prisutan psiholog/psihološkinja. U slučajevima seksualnog napada, advokati moraju poznavati propise koji se odnose na seksualne delikte, kao i starosnu granicu dobrovoljnog stupanja maloljetnika u seksualni odnos.

Dijete se mora upoznati sa činjenicom da ne mora odgovarati na sva pitanja, ukoliko ne želi. U zastupanju slučaja gdje su djeca svjedoci ili žrtve nasilja, prilikom dodjele starateljstva i prava na posjetu djece, advokati moraju imati u vidu opasnost od dalje viktimizacije od strane nasilnog roditelja, ili institucija koje insistiraju na roditeljskom pravu na kontakt sa djecom. U tom slučaju fokus advokata je na zaštiti djece, a ne na zahtjevu institucija ili roditelja za kontakt sa djetetom. Najveći problemi u zastupanju žrtava nasilja nastaju upravo u ovim slučajevima, jer u institucijama i dalje prevladava mišljenje da se roditelju mora obezbijediti redovni kontakt sa djetetom, bez obzira što je počinio nasilje u porodici. To se posebno odnosi na slučajeve gdje dijete nije direktna žrtva, već svjedok nasilja. Međutim,

Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici je izričita – institucije su dužne da preuzmu “sve zakonodavne ili druge mjere kako bi obezbijedile da ostvarivanje svakog prava na posjetu ili starateljstvo ne ugrozi prava i bezbjednost žrtve ili djece”.

U slučajevima gdje su djeca svjedoci ili žrtve nasilja posebnu ulogu imaju centri za socijalni rad. U slučaju saznanja/sumnje o učinjenom nasilju u porodici u kojem je dijete žrtva ili svjedok nasilja u porodici, stručni radnik/radnica centra za socijalni rad hitno/neodložno prijavljuje slučaj policiji, hitno utvrđuje plan pomoći i mjere za zaštitu djeteta, rukovodeći se, u svakom konkretnom slučaju, principom najboljeg interesa djeteta⁵.

Centar za socijalni rad je dužan da:

- ✓ kontinuirano prati slučaj i najmanje jednom mjesečno obilazi porodicu u kojoj se dijete – žrtva nasilja u porodici nalazi ;
- ✓ ostvaruje i da kontinuirano održava kontakt sa stručnjacima iz zdravstvenih i vaspitno-obrazovnih ustanova (predškolske, osnovnoškolske i srednjoškolske ustanove) ;
- ✓ pruža socijalno-psihološku ekspertizu o psihosocijalnom statusu djeteta i posljedicama nasilja ;
- ✓ najmanje dva puta godišnje ministarstvu nadležnom za poslove socijalnog staranja podnosi objedinjeni pisani izvještaj o zaštiti prava djeteta – žrtve nasilja u porodici i stepenu ostvarivanja socijalne zaštite u odnosu na njega⁶.

Zloupotreba alkohola i psihoaktivnih supstanci

Neke žrtve fizičkog, seksualnog i psihičkog zlostavljanja mogu pokušati da uguše svoj psihički i emocionalni bol upotrebom droga i/ili alkohola. U nekim slučajevima, nasilnik je taj koji prisiljava žrtvu na upotrebu droga. Bez obzira na početnu motivaciju, ako klijentkinja koristi ili je zavisna od droga, to predstavlja dodatno oružje koje nasilnik koristi u cilju podrivanja njenog kredibiliteta.

Prilikom prijavljivanja nasilja, klijentkinje koje koriste drogu i alkohol često se ne shvataju ozbiljno i ne vjeruje im se. Ovaj problem može biti prepreka i prilikom smještanja u sklonište. Upotreba psihoaktivnih supstanci može uticati na kognitivne i motoričke sposobnosti klijentkinja, onesposobiti ih da prepoznaju znake i indikatore eskalacije nasilja kao i da se odbrane od fizičkog napada, naprave i upotrijebe plan bezbjednosti, ili da se dobro predstave na sudu.

Ako sumnjate na to da vaša klijentkinja koristi alkohol i/ili psihoaktivne supstance, veoma je važno informisati je o odgovarajućim službama za liječenje.

---

⁵ Protokol o postupanju institucija u slučajevima nasilja u porodici

⁶ Ibis

B. KOMPETENTNO POZNAVANJE PORODIČNOG NASILJA, SEKSUALNOG NAPADA I UHOĐENJA

Prije zastupanja klijentkinje u slučaju pokretanja postupka za nasilje, advokat mora posjedovati kompetentno poznavanje dinamike porodičnog nasilja, seksualnog napada i /ili proganjanja. Posebno je važno da advokat razumije potencijalnu opasnost od eskalacije nasilja zbog prijave kao i to kako iskustvo porodičnog nasilja, seksualnog napada i /ili proganjanja može uticati na odnos između klijentkinje i advokata, prikupljanje informacija, dokaza i način na koji klijentkinja usmjerava slučaj.

Komentar

Kompetentno poznavanje podrazumijeva, najmanje, precizno razumijevanje dinamike porodičnog nasilja, seksualnog napada i /ili proganjanja, pored razumijevanja zakona koji štiti žrtve od svih oblika nasilja. Advokat mora biti svjestan problema sa kojima se klijentkinje pojedinačno mogu susresti i biti sposoban da savjetuje klijentkinju o prednostima i nedostacima pokretanja postupka za nasilje. Na primjer, u slučajevima porodičnog nasilja, rizik od nasilja za žrtvu se često znatno povećava kada žrtva pokuša da napusti nasilnika. Zbog toga, advokat zajedno sa klijentkinjom mora razmatrati strategije zaštite, koje ne moraju odmah uključivati prijavu ako bi to ugrozilo njenu bezbjednost. Ponekad podnošenje prijave protiv nasilnika navede nasilnika na to da iz osвете podnese protiv-tužbu. Advokat treba da bude spreman da razgovara sa klijentkinjom o ovoj mogućnosti i da je pripremi za odbranu od protiv-tužbe. U slučajevima seksualnog napada, mnoge žrtve brinu o zaštiti svoje privatnosti. Pokretanje postupka može dovesti do toga da porodica, prijatelji, kolege i druge institucije saznaju kompromitujuće detalje o žrtvinoj seksualnoj prošlosti ili njenoj prošlosti uopšte.

Ovakva razotkrivanja mogu nanijeti štetu društvenom i ekonomskom životu žrtve. Zaštita njene privatnosti spada u zaštitu njene bezbjednosti, zbog čega će briga o privatnosti uticati na strategiju slučaja.

U slučajevima uhođenja, žrtva ne mora poznavati počinioca i mogućnosti za procjenu rizika mogu biti ograničene. Ovi faktori, kao i mnogi drugi, mogu uticati na razvoj slučaja i primjenljivost određenih pravnih lijekova.

Advokat mora poznavati dinamike nasilja kako bi osmislio odgovarajuće i efektne mjere. Na primjer, zaštitne mjere koje zabranjuju kontakt, ali omogućavaju posjećivanje djece rijetko su korisne za klijentkinju i, zbog njihove neodređenosti, veoma teške za sprovođenje.

Slično tome, zaštitne mjere u slučaju seksualnog napada koje dozvoljavaju nasilniku da nastavi da pohađa nastavu zajedno sa žrtvom beskorisne su u pokušaju da se omogući žrtvi da ostane u istoj školi.

Nekim klijentkinjama koje su doživjele porodično nasilje, seksualni napad ili bile žrtve proganjanja potrebno je više strpljenja i uvjeravanja od strane advokata da bi bile spremne da otkriju bitne informacije. Ovo zahtijeva produženi intervju sa

kljentkinjom koji je vrijedan zbog toga što će najvjerojatnije za rezultat imati detaljnu, preciznu i efikasnu pripremu za suđenje.

Advokat mora razumjeti dinamike moći i kontrole u nasilnim vezama da bi shvatio da je za žrtve nasilja uobičajeno da se vraćaju nasilnicima, čak i nakon više razdvajanja. Često će žrtve odlaziti više puta, prije nego što pronađu društvene, ekonomske i emotivne resurse koji će im omogućiti da budu nezavisne od nasilnika.

Advokat ne treba da osuđuje kljentkinje koje se vrate nasilnicima, već treba da ih uvjeri da će im, ukoliko odluče da ponovo napuste nasilnika, biti pružena pomoć u okviru postojećih resursa.

C. KULTUROLOŠKI KOMPETENTNO ZASTUPANJE

Advokat mora poznavati kulturnu pozadinu kljentkinje i razumijevanje nasilja unutar te kulture. Posebno mora razumjeti kako kultura kljentkinje može uticati na komunikaciju i povjerenje između advokata i kljentkinje, identifikaciju i predstavljanje dokaza i izbor pravnog lijeka.

Komentar

Inter-kulturalna komunikacija je suštinska komponenta djelotvornog pravnog zastupanja u slučajevima porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja. Advokati koji razvijaju ono što se naziva "kulturološkom kompetencijom" moći će da unaprijede odnos sa kljentkinjama, prikupe više informacija, temeljno istraže slučajeve, razvijaju efektivnije strategije za rješavanje problema, savjetuju kljentkinje na odgovarajući način i efikasno sprovode suđenja.

Advokat će bolje razumjeti razlike između kultura kada zastupa kljentkinju koja je rođena u drugoj zemlji ili kojoj je maternji jezik neki drugi jezik. Međutim, inter-kulturalna komunikacija prevazilazi razlike u etničkoj pripadnosti i jeziku pojedinaca obuhvatajući i razlike zasnovane na različitim faktorima koji podrazumijevaju rasu, religiju, obrazovanje, socio-ekonomski status, pol, seksualnu orijentaciju i starosno doba.

Kulturološke razlike postoje u načinima na koje žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja reaguju na nasilje koje doživljavaju, u interakciji sa policijom, advokatima i sudijama, u načinima na koje opisuju događaje koje su iskusile, govore o svojim potrebama i ciljevima i donose odluke o tome kako da najbolje pristupe situaciji.

Pored toga što je potrebno da advokati razvijaju svijest o kulturološkim razlikama, veoma je važno i da ne produbljuju stereotype u toku procesa. Da bi unaprijedili inter-kulturalnu komunikaciju, treba da se uzdrže od (1) izvođenja pretpostavki

o klijentkinji na osnovu njene kulturološke pripadnosti, i (2) od generalizacija zasnovanih na sopstvenom iskustvu. Umjesto toga, advokat mora da stekne znanje o vrijednostima, iskustvima i prioritetima svake klijentkinje pojedinačno, pažljivim ispitivanjem i, možda još važnije, pažljivim slušanjem i obraćanjem pažnje na verbalne i neverbalne znakove.

Primjeri:

Kulturološki kompetentna praksa za advokate koji zastupaju žrtve porodičnog nasilja, seksualnog zlostavljanja i proganjanja obuhvata (ali nije ograničena na) sledeće:

- Pažljivo slušanje klijentkinja, uz upotrebu empatičnih odgovora;
- Postavljanje pitanja klijentima o njihovim stavovima ili zapažanjima o događajima i interakcijama, provođenje vremena u prikupljanju informacija;
- Uzdržavanje od pretpostavki o tome da su svi ljudi iz određene kulturne grupe isti ili da dijele iste vrijednosti i prioritete;
- Sticanje znanja o ubjeđenjima i prioritetima klijentkinja kroz razgovor sa njima, informišući se o tome kako one same sebe kulturno definišu;
- Svjesnost advokata o sopstvenim kulturnim uvjerenjima, vrijednostima, običajima i predrasudama. Identifikovanje oblasti u kojima advokat i klijentkinja dijele sličnosti i korišćenje ovih oblasti za izgrađivanje prisnosti sa klijentkinjom;
- Sticanje znanja o drugim zemljama, kulturama, i običajima;
- Objašnjavanje načina na koji funkcioniše pravni sistem jednostavnim i jasnim jezikom (u usmenoj i pisanoj formi)
- Opreznost prilikom upotrebe humora;
- Prije donošenja negativnih stavova o klijentkinji, utvrđivanje da li postoje kulturna objašnjenja za klijentkinjino ponašanje ili odluke koje je donijela;
- Razvijanje kreativnih, fleksibilnih rješenja koja poštuju prioritete i kulturna uvjerenja klijentkinje;
- U slučajevima kada su klijentkinje strane državljanke, konsultacije sa imigracionom službom o mogućim imigracionim posljedicama radnji preduzetih u slučajevima porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja;
- Razvijanje metoda za efikasno angažovanje prevodioca.

D. EFIKASNA KOMUNIKACIJA SA KLIJENTKINJAMA

1. KOMUNIKACIJA SA KLIJENTKINJAMA

Advokat treba uvijek lično da se konsultuje sa klijentkinjom prije zastupanja i prije sudskog postupka radi privatne i efektne razmjene informacija o slučaju.

Komentar

Žrtve porodičnog nasilja, seksualnog zlostavljanja i proganjanja jedinstven su tip klijentkinja jer su njihove pravne brige često skopčane sa veoma ličnim, privat-

nim pitanjima. Da bi zastupanje bilo efikasno, advokat treba da zadobije povjerenje klijentkinje koja je iskusila zlostavljanje. Nije neuobičajeno da klijentkinje uskrate ključne informacije advokatu iz lične sumnje, stida, straha od neodobravanja ili nelojalnosti.

Traumatizovane klijentkinje mogu imati teškoće prilikom obrade i pamćenja novih ili tehničkih informacija. Važno je da advokat posveti dovoljno vremena efikasnoj komunikaciji sa klijentkinjom, da upamti sve relevantne činjenice koje se tiču ovog predmeta, kao i da omogući klijentkinji potpuno razumijevanje pravnog procesa, pravnih lijekova, kao i mogućih posljedica. Advokat treba da sluša reflektivno, uz minimalna prekidanja, da izbjegava upotrebu žargona, da bude spreman da ponavlja informacije i da klijentkinji obezbijedi vrijeme da apsorbuje i razmotri sve opcije. U slučajevima u kojima to jednostavno nije moguće, advokat treba blisko da saraduje sa advokatom ili organizacijom koja može da posveti potrebno vrijeme efikasnoj komunikaciji sa klijentkinjom, i koja može da posluži kao veza između klijentkinje i advokata tokom slučaja.

2. FIZIČKI PRISTUP DIREKTNOM PRAVNOM ZASTUPANJU

Svim klijentkinjama usluge advokata treba da budu podjednako dostupne, posebno kada se radi o klijentkinjama sa fizičkim i / ili mentalnim invaliditetom.

Komentar

Advokatska kancelarija i sudnica moraju biti bez arhitektonskih i komunikacionih barijera, a kada je to potrebno, pomagala ili uslužne djelatnosti treba da budu obezbijeđeni radi osiguravanja efikasne komunikacije (na primjer, za klijente koji su gluvi ili nagluvi; čitanje dokumenata klijentu ako je njihova interpretacija Brajevim pismom suviše skupa). Takođe, životinji koja je pratilac ili pruža pomoć osobi sa invaliditetom mora biti dozvoljen boravak u objektima, osim u slučaju kada one predstavljaju direktnu opasnost po zdravlje ili sigurnost drugih. Radi bolje komunikacije sa klijentkinjom i boljeg pripremanja za saslušanje u okviru postupka, advokat mora biti svjestan efekata određenih lijekova koje klijentkinja može uzimati, kao i bilo kakvih intelektualnih ograničenja ili psiholoških dijagnoza.

3. PREVODIOCI I DRUGA JEZIČKA SREDSTVA

Kada klijentkinja ne govori tečno jezik ili ima potpuno ili djelimično oštećen sluh, neophodno je tražiti pomoć neutralnog i kvalifikovanog prevodioca u toku svih sastanaka i sudskih procedura.

Komentar

Advokat treba da osigura da profesionalan i nepristrastan prevodilac bude dostupan na svakom sastanku sa klijentkinjom kao i tokom sudskog postupka, ukoliko je

potrebno. Ni u kom slučaju ne treba da dozvoli djetetu klijentkinje ili drugom članu porodice da preuzme ulogu tumača. Ako profesionalni ili sertifikovani prevodilac nije dostupan, treba se obratiti društvenim resursima kao što su odsjeci za jezike na univerzitetima.

Ako klijentkinja radi sa dvojezičnim zastupnikom iz socijalnog programa za porodično nasilje ili za seksualni napad, nije prikladno da on obavlja ulogu prevodioca. Njegova/njena uloga je da se zalaže za klijentkinjina prava, a ne da vrši ulogu prevodioca. Ako je klijentkinja potpuno ili djelimično oštećenog sluha i iz druge zemlje, advokat treba da zna ukoliko ona koristi neki drugi oblik znakovnog jezika, a ne standardni.

U slučaju da kvalifikovani prevodilac nije dostupan, advokat treba da uspostavi najbolji i najbezbjedniji način komunikacije sa klijentkinjom tokom cijelog procesa putem elektronske pošte, tekstualnog telefonskog aparata, video releja ili angažovanjem više prevodilaca i to tako da mogućnost manipulisanja ovim uređajima od strane nasilnika bude uklonjena ili svedena na minimum.

Advokat treba da zna da su neke jezičke zajednice veoma male i da odnos između klijentkinje i izabranog prevodioca treba da bude prijatan i bez potencijalnog sukoba interesa.

4. POVJERLJIVOST I PUNOMOĆJE TREĆEG LICA

Advokat treba da obavijesti klijentkinju da je komunikacija između klijentkinje i advokata po pravilu zaštićena principom povjerljivosti. Advokat treba da posavjetuje klijentkinju o važećim propisima i zakonima o poverljivosti komunikacije sa trećim licima (npr. advokatima, prevodiocima, savjetnicima, pružaocima lične njege, starateljima, osobama koje joj pružaju podršku) i mogućim uticajima koje prisustvo ovih lica može imati na povjerljivost između advokata i klijentkinje.

Komentar

Advokat treba da zna da opseg različitih vrsta obaveza zavisi od nadležnosti. Ova pitanja prvo treba razmotriti sa klijentkinjom i tek u slučaju njenog pristanka razgovarati o njima u prisustvu trećeg lica. Advokat treba da bude oprezan prilikom uključivanja trećeg lica koje može biti u obavezi da prijavi sumnju o zlostavljanju djeteta ili ranjive odrasle osobe nadležnim organima.

Ukoliko klijentkinja pristane da objavi informacije trećem licu, uz saglasnost treba da precizira koje tačno informacije mogu biti objavljene, kao i to da je data izjava vremenski ograničena i da treba da bude u pisanoj formi.

E. BEZBJEDNOST KLIJENTKINJA

1. PROCJENA RIZIKA I PLANIRANJE BEZBJEDNOSTI

Advokat treba da obezbijedi sveobuhvatnu procjenu opasnosti kao i planiranje bezbjednosti svoje klijentkinje.

Komentar

Procjenjivanje opasnosti i planiranje bezbjednosti treba vršiti zajedno sa klijentkinjom tokom cijelog procesa. U većini slučajeva, za klijentkinju je najbolje da sama procijeni rizike i opasnosti kojima može biti izložena, a kojima advokat treba ozbiljno da pristupi. Međutim, u nekim slučajevima, klijentkinje će minimizirati ove rizike da bi se na taj način lakše suočile sa njima i tada im advokat mora obezbijediti odgovarajuće informacije o planiranju bezbjednosti. Kroz razgovor o procjeni smrtno opasnosti i planiranju bezbjednosti sa klijentkinjom često se otkriju i dokazi koji su bitni za slučaj.

Advokat treba da istraži dosadašnju praksu u procjeni opasnosti kako bi odredio kako da na najbolji način izvrši procjenu rizika koja prijete od nasilnika. Međutim, ako advokat nije upoznat sa procjenjivanjem opasnosti ili planiranjem bezbjednosti, treba da se konsultuje i poveže žrtvu sa osobom spremnom da se pozabavi ovim problemima – nevladinom organizacijom ili obučanim policijskim službenikom.

Svrha planiranja bezbjednosti je u ograničavanju rizika od nasilja, bez obzira na prirodu žrtvine veze sa nasilnikom. Bezbjedonosni plan nije statičan već je dinamičan i jedinstven za svaku klijentkinju. Advokat mora razmisliti o tome kako da uklopi bezbjedonosni plan u širu strategiju slučaja.

U slučajevima porodičnog nasilja, plan bezbjednosti ne mora da zahtijeva od klijentkinje da napusti nasilnu vezu, u stvari, u mnogim slučajevima odlazak bi povećao rizik od nasilja.

Plan bezbjednosti za slučajeve u porodici može uključivati (ali nije ograničen na): metode za ograničavanje povreda tokom nasilnih incidenata, zaštitu djece od zlostavljanja; očuvanje imovine; smanjivanje mogućnosti za zloupotrebe na sudu, kod kuće, na poslu, na internetu ili u školi; planiranje uoči napuštanja nasilne veze i sprovođenje zaštitne mjere. Ukoliko je klijentkinja obavijestila advokata da tuženi posjeduje oružje, advokat treba da preduzme neophodne korake kako bi osigurao da tuženi prođe bezbjednosni pregled prije ročišta, davanja izjave i sl.

U slučajevima seksualnog napada ili uhođenja, plan bezbjednosti može podrazumijevati pružanje pomoći klijentkinji u identifikovanju onog što im je potrebno da bi se osjećale bezbjednim – na poslu, kod kuće, u školi i u tranzitu. Ostale mjere koje

se mogu preduzeti uključuju promjenu žrtvine svakodnevne rutine, preseljenje i obavještanje porodice i prijatelja o uhođenju. Advokat treba da poznaje različite modele efikasnog planiranja bezbjednosti. Ako advokat nije kompetentan u pitanjima planiranja bezbjednosti, žrtvin zastupnik- nevladina organizacija, policija ili centar za socijalni rad treba da mu pruže pomoć.

Klijentkinje treba da obavljaju procjenu smrtne opasnosti i planiranje bezbjednosti uporedo sa razvijanjem slučaja. Advokat treba redovno sa klijentkinjom da provjerava plan bezbjednosti, kao i da je podstakne na saradnju sa osobama koje pružaju servise za žrtve (ženske nvo) koji mogu proces učiniti lakšim. U slučaju potrebe, advokat treba da napravi bezbjedonosni plan za sebe i svoje osoblje.

Advokat treba sa klijentkinjom da utvrdi najbezbjedniji način za održavanje međusobnog kontakta i saradnje. Na primjer, u nekim slučajevima nije mudro da advokat telefonira klijentkinji na kućni broj, da šalje poruke, poštu ili da bude viđen sa klijentkinjom u javnosti. Advokat treba unaprijed da obavijesti klijentkinju o pravnim dešavanjima, na primjer, kada će nasilniku biti uručen sudski poziv, tako da ona može na vrijeme da prilagodi svoj plan bezbjednosti.

2. RAZUMIJEVANJE POSLEDICA TRAUME

Advokati moraju da pokažu saosjećajnost i razumijevanje za posledice traume koje trpe njihove klijentkinje i moraju biti svjesni efekata posredne traume na sebe i svoje osoblje.

Komentar

Mnoge žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i proganjanja ne pokazuju nikakve simptome traume i advokati moraju biti spremni da ih prepoznaju kod svojih klijentkinja. Neke klijentkinje mogu imati neprijateljski nastup, mogu biti teške za saradnju, ili, nasuprot tome, djelovati ravnodušno. Naglašeno agresivne ili emotivne reakcije i emotivna otupjelost (koje ponekad prati visoko rizično ponašanje su normalne reakcije i na pojedinačnu i na kontinuiranu izloženost nasilju i ne treba ih uzimati za pokazatelje nestabilnosti ili nedostatka kredibiliteta. Takođe je uobičajeno za žrtve nasilja ili da se sjećaju zlostavljanja do najsitnijih detalja ili da u potpunosti blokiraju to sjećanje. Neke žrtve se mogu jasno sjećati pojedinih incidenata ili napada u isto vrijeme potpuno zaboravljajući druge i često ih se ne sjećajući u hronološkom slijedu. Pored toga, indirektna trauma je dobro poznat fenomen profesionalcima koji pružaju pomoć žrtvama, a obuhvata simptome i ponašanja koje ispoljavaju osobe koje su direktno izložene traumatičnim situacijama. Kako rad sa žrtvama porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja podrazumijeva stresne teme i situacije, advokati moraju biti svjesni mogućnosti uticaja indirektno traume

na njih i njihovo osoblje. Advokati treba da imaju pristup savjetovalištu ili drugim oblicima podrške na koje bi, u slučaju potrebe, uputili klijentkinje ili članove osoblja.

F. OBIM ZASTUPANJA

1. ZASTUPANJE FOKUSIRANO NA KLIJENTKINJU

Advokat mora savjetovati klijentkinju o pravnim mogućnostima i posledicama, ali mora poštovati njene pravne odluke.

Komentar

Kao i u svim parnicama, pravo da odluči koje akcije treba preduzeti tokom slučaja pripada klijentkinji. U svim slučajevima, advokat mora izbjegavati diktiranje pravca preduzimanja radnji. Žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada ili uhođenja često sumnjaju u svoj sud i krive sebe za napad. Klijentkinje mogu očekivati od advokata da donosi odluke umjesto njih zbog toga što je nasilje kojem su bile izložene oslabilo njihovo samopouzdanje.

Zbog moguće umanjene sposobnosti klijentkinja da donose odluke vezane za slučaj, advokat mora jasno artikulirati izbore koji joj stoje na raspolaganju, kao i rizike i prednosti koje sa sobom nosi svaka data mogućnost. Advokat mora podsjetiti klijentkinje da je slučaj njihov i da su sposobne za donošenje odluka (uključujući i odluku o otpuštanju advokata). U nekim slučajevima, klijentkinja može donositi odluke koje advokat ne smatra bezbjednim ni mudrim, ali izražavanje neslaganja rijetko je korisno ili odgovorno. Advokat mora uputiti klijentkinju u pravne opcije i izbore, kao i moguće posledice istih. Nakon toga, mora poštovati njenu samostalnost.

2. POSLOVNA SPOSOBNOST I DUŽNOST LOJALNOSTI

U nekim slučajevima advokat treba da utvrdi da li potencijalna klijentkinja ima poslovnu sposobnost da stupi u relaciju sa advokatom i da je održi u skladu sa zakonskim pravilima, i da to saopšti klijentkinji. Po uspostavljanju veze između klijentkinje i advokata, advokat se mora uzdržati od otkrivanja informacija o slučaju dobijenih putem intervjuisanja ili zastupanja klijentkinje neovlašćenom trećem licu.

Komentar

Svi advokati imaju dužnosti lojalnosti i povjerljivosti, koje još više dolaze do izražaja u slučajevima kada advokat zastupa adolescentkinje, starije osobe ili osobe sa invaliditetom koje su žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada ili uhođenja. U

ovakvim slučajevima, potencijalne klijentkinje mogu imati ograničenu poslovnu sposobnost i mogu se pojavljivati u pratnji trećeg lica. U nekim slučajevima, pomenuto treće lice je u stvari nasilnik. Advokat mora, u odnosu na pravila zakonodavstva, procijeniti da li je moguće uspostaviti vezu sa klijentkinjom i nastaviti da procjenjuje da li je ova veza održiva.

Advokat se mora uzdržati od dijeljenja informacija sa trećim licima koja tvrde da zastupaju interese klijentkinje ili slijeđenja njihovih uputstava (roditelji, odrasla djeca ili drugi staratelji) bez izričitog i dobrovoljnog pristanka klijentkinje.

3. OBIM ZASTUPANJA, ZATVARANJE I POVLAČENJE SLUČAJA

Advokat mora objasniti klijentkinji svoju ulogu u pravnim pitanjima koja se tiču nje i saopštiti joj ograničenja koja sa sobom nosi uloga advokata kao i pretpostavljeno vrijeme ispunjavanja te uloge.

Komentar

Advokat mora objasniti ograničenja svoje uloge od samog početka zastupanja. Uvijek se preporučuje pismeni ugovor, čak i u slučaju kada je pravna pomoć besplatna. Ako advokat zastupa klijentkinju samo u cilju ostvarivanja zaštite (ili neke svrhe još manjeg opsega) ili ako se iz bilo kog razloga mora povući, on/ona mora predočiti klijentkinji mogućnost da nastavi sa slučajem, ulaže žalbe, sprovodi, mijenja ili produžava zaštitne mjere bez obzira na to da li će advokat biti u mogućnosti da pomogne. Klijentkinju treba uputiti i na druge pravne ili vanpravne servise. Klijentkinje treba obavijestiti o zastarijevanju sudskih sporova čije se izvršenje čeka.

4. KOORDINACIJA SA PROFESIONALCIMA KOJI PRUŽAJU POMOĆ ŽRTVAMA; SVEOBUHvatNO ZASTUPANJE

Advokat treba da uputi klijentkinju na odgovarajuće vanpravne profesionalce u slučaju potrebe za dodatnom podrškom, zastupanjem i tretmanom i da teži holističkom zastupanju klijentkinje.

Komentar

Neuspjeh u koordinaciji sa drugim profesionalcima može izazvati nepotreban stres i kod advokata i kod klijentkinje, što negativno utiče na zastupanje.

Zastupnici

Profesionalci iz nevladinih organizacija i drugih centara za pružanje pomoći žrtvama nasilja u saradnji sa advokatom i klijentkinjom mogu odigrati ključnu

ulogu u pružanju pomoći žrtvi. Oni mogu pomoći žrtvi u planiranju bezbjednosti, ekonomske nezavisnosti, kao i u mnogim drugim zadacima.

Ukoliko klijentkinja koristi usluge savjetovanja organizacija za borbu protiv nasilja, advokat mora znati da dijeljenje takvih informacija nije uloga osoblja te organizacije. U njihove obaveze ne spadaju ni prateće usluge kao što su obezbjeđivanje prevoza do i od advokatske kancelarije ili suda, ili usluge prevođenja.

Savjetnici i/ili terapeuti

Klijentkinje mogu imati teškoće u prevazilaženju posledica porodičnog nasilja, seksualnog napada ili uhođenja. Obezbeđivanje odgovarajućeg mjesta za liječenje, upućivanjem na psihološko savjetovalište, ili centar za brigu o mentalnom zdravlju u nekim slučajevima, unaprijediće sposobnost klijentkinje da prevaziđe traumu i omogućiti kvalitetniji odnos između klijentkinje i advokata. Advokati moraju imati informacije o dostupnim servisima koji pružaju usluge savjetovanja specijalno za žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja.

Sveštenstvo ili drugi vjerski savjetnici

Klijentkinje koje su članice vjerske zajednice mogu dobiti podršku i savjete od vjerskih lidera koji su upoznati sa nasiljem u porodici, seksualnim zlostavljanjem i / ili proganjanjem. Međutim, advokati treba da budu svjesni toga da loše informisano sveštenstvo može da ponudi savjete koji su opasni po klijentkinje. Advokati treba da budu upoznati sa dobro upućenim vjerskim starješinama kojima se klijentkinje mogu obratiti za savjet.

IV PROCEDURE

A. PRIJEM KLIJENTKINJE

Prijemna procedura za žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja treba da vodi osoblje koje je prošlo obuku za rad sa ovom vrstom klijentkinja. To podrazumijeva, u najmanjem obimu, provjeru konflikta interesa, procjenu bezbjednosti i identifikovanje usluga nepohodnih klijentkinji.

Komentar

Postupak prijema variraće zavisno od pružaoca usluga, na primjer, advokat koji radi samostalno imaće drugačiju proceduru od kancelarije za pravnu pomoć, pravne službe, i sl. čija će se opet razlikovati od procedure advokata iz skloništa za žrtve. Ipak, ovi osnovni principi mogu se primijeniti na sve prakse.

Advokat treba da teži ka tome da na minimum svede zahtjev da klijentkinja iznova ponavlja činjenice slučaja. On treba da razumije da ponavljanje priče može izazvati kod klijentkinje ponovan prolazak kroz proces traume. Treba odvojiti dovoljno vremena za inicijalni intervju, kako bi klijentkinja mogla da pristupi predmetu svojim tempom. Advokat treba da bude pripremljen na to da klijentkinja možda neće otkriti ključne detalje tokom početnog intervjua, i da se otkrivanje većeg broja detalja može odvijati postepeno. Advokat i sve ostalo osoblje moraju biti pripremljeni da bez šoka ili osuđivanja reaguju na detalje koje klijentkinja može otkriti.

Primjeri:

Prikladna pitanja za žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada i zlostavljanja mogu se ticati pitanja medicinskog tretmana, policijskih izvještaja, drugih sudskih naloga, kriminalne pozadine, pristupa oružju, fizičkih dokaza, fotografija, pitanja privatnosti, drugih nasilnih incidenata ili uhođenja, uključenosti centara za socijalni rad, ekonomskih resursa, kolateralnih posledica nasilja, imigracionog statusa i bezbjednosti.

B. OSNOVNE PROCEDURALNE OBAVEZE ADVOKATA

Advokat treba da obezbijedi prevodioca, ukoliko je potreban, da posavjetuje klijentkinju po pitanju povjerljivosti razgovora i odredi granice uloge advokata.

Komentar

Advokat treba da uspostavi i da održava povjerljiv odnos sa klijentkinjom.

Povjerljiv odnos može se uspostavljati postepeno. Ako klijentkinja oklijeva ili odgovara na pitanja nevoljno, advokat ovo ne treba da tumači kao znake neiskrenosti ili nedostatka želje za saradnjom. Sva komunikacija sa klijentkinjom treba da se odvija uz ukazivanje poštovanja, bez osuđivanja.

Advokat treba da nastoji da dokumentuje svaki aspekt slučaja, kako on napreduje, praveći bilješke u toku intervjua sa klijentkinjom, svjedocima i tokom ostalih procedura vezanih za slučaj, kao i da prikuplja ostalu bitnu pismenu dokumentaciju u dosije.

Advokat treba da ispita i posavjetuje klijentkinju o njenim ciljevima i željama, da pregleda dosije i sve druge informacije koje mu je ona dostavila, kao i da pomogne klijentkinji da odredi da li je pokretanje zaštitne mjere najbolji pravni lijek u njenom slučaju.

Komentar

Advokat treba pažljivo da sasluša izjave i želje klijentkinje i da se postara da klijentkinja ima realna očekivanja u odnosu na slučaj. Po završetku početnog razgovora, advokat treba da postavi dodatna pitanja koja će mu pomoći da što potpunije i detaljnije sagleda okolnosti.

Primjeri:

Primjeri pitanja koja se tiču pravnih i bezbjednosnih aspekata koje advokati mogu postaviti prilikom odlučivanja o pokretanju postupka:

1) Da li će povećati bezbjednost žrtve 2) Da li će pokrenuti druge pravne aktivnosti?
3) Da li će omogućiti državi trajnu nadležnost po pitanju starateljstva, kada žrtva bude htjela da se preseli? Advokat treba da posavjetuje klijentkinju o svim pitanjima koja se tiču pravosudnog sistema, dostupnih postupaka i odgovornosti advokata. Pored toga, advokat treba da razumije osnovne postupke za prekršaj i krivično djelo porodičnog nasilja, seksualnog napada i uhođenja kako bi mogao objasniti klijentkinji razlike između ovih postupaka ukoliko se dešavaju istovremeno. Ukoliko je relevantno, advokat treba da razumije i osnovne procedure koje se tiču zaštite djeteta ili odrasle osobe i da objasni klijentkinji šta da očekuje.

Komentar

Advokat mora klijentkinji jasno objasniti šta da očekuje tokom saslušanja. Ovo podrazumijeva pripremanje klijentkinje za susret sa prestupnikom na sudu i, prema tome, planiranje bezbjednosti. Mnoge klijentkinje se plaše ovog susreta i to može uticati na njihovu odluku o daljem učešću u postupku. Advokat klijentkinji treba da objasni opšti raspored sudnice, ulogu izvršitelja kao i gdje će se nalaziti prestupnik ili neko drugo lice.

Pri objašnjavanju pravnih pitanja, advokat treba da objasni procedure i postupke jezikom laika i da se postara da klijentkinja razumije suštinu njihovog sastanka. Klijentkinja možda neće razumjeti pravnu terminologiju, posebno ako pati od posljedica traume, ako jezik kojim se služi advokat nije njen maternji jezik ili ako ima problema sa sluhom ili kognitivni invaliditet. Zatim, advokat treba da identifikuje neophodne mjere bezbjednosti i pravi planove u skladu sa njima. Klijentkinju treba obavijestiti o svim dostupnim pravnim sredstvima. Advokat treba da pomogne klijentkinji u planiranju samoodrživosti, kao i da, ukoliko okolnosti dozvoljavaju, traži ekonomske pravne lijekove.

Komentar

Klijentkinje koje su žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada ili uhođenja mogu imati opravdane sumnje u vezi cjelishodnosti postupka koji podrazumijeva zaštitu od nasilja. Mnoge klijentkinje će odustati od slučaja prije saslušanja, a neke od njih će se vratiti kasnije da nastave pravni proces. Advokat treba da objasni klijentkinji posljedice koje povlačenje ima na predmet i njegov efekat (ako postoji) na mogućnosti pokretanja sličnog slučaja u budućnosti.

Često je prva mjera koja se traži u korist klijentkinje udaljavanje nasilnika i prestanak daljeg kontakta. Sud može naložiti udaljavanje, odrediti relevantna mjesta i vrste kontakta koji se zabranjuju nasilniku. U slučajevima porodičnog nasilja, postoji širok spektar dodatnih mjera, kao što su: starateljstvo nad djecom, posjete i razmjene, izdržavanje djece ili bračnog partnera i dodjeljivanje stana ili druge imovine. U slučajevima porodičnog nasilja, seksualnog zlostavljanja i uhođenja, dodatne mjere mogu biti: obeštećenje ili novčana naknada, oduzimanje oružja, pokrivanje troškova preseljenja, hitna pomoć itd. Navedena lista ne iscrpljuje sve mogućnosti koje advokat treba pažljivo da razmotri jer saslušanje povodom zahtjeva za pokretanje postupka može biti jedina prilika da se klijentkinja nađe u sudnici i da joj ove mjere budu dostupne. Advokat može da zahtijeva mnoge druge oblike pravnog zadovoljenja, kreativnom upotrebom odredbi koje su mu na raspolaganju.

C. OBAVEZE KOJE PRETHODE SASLUŠANJU

1. Advokat treba da intervjuiše klijentkinju radi identifikovanja slučaja, strategije i dokaza; mora preduzeti odgovarajuća istraživanja kada je to neophodno i bra-

nuti klijentkinju od neprimjerenih napada i pitanja; prikupiti i istražiti dokaze na prikladan način.

Komentar

Advokat treba pažljivo da razmotri logistiku dobijanja neophodnih dokaza. Na primjer, advokat treba da dobije izvještaj iz laboratorije doktora sudske medicine, pocijepanu odjeću, fotografije i izvještaje policijskih organa ukoliko postoje. Takođe, treba da utvrdi sa klijentkinjom koje lične predmete ili predmete iz pokućstva želi ili joj je potrebno da uzme iz kuće ukoliko trenutno tamo ne boravi. Advokat treba da bude upoznat sa procesom dobijanja snimaka hitnih poziva iz policije (122) policijskih izvještaja, medicinskih izvještaja i, u slučajevima porodičnog nasilja, dokaze o počiniočevim primanjima. Ostali potencijalni izvori dokaza mogu biti (ali nisu ograničeni na): policijske evidencije, službene zabilješke, forenzičke preglede, medicinske dosijee, poruke iz govorne pošte ili drugu korespondenciju, relevantnu dokumentaciju prethodnih sudskih slučajeva koji uključuju klijentkinju i/ili počinioča i podatke o zloupotrebi droge i alkohola od strane klijentkinje ili počinioča.

Advokat treba da identifikuje potencijalna pravna pitanja i posledice koje se tiču slučaja, uticaj postupka na trenutni ili budući imigracioni status, ukrštanje prekršajnog i krivičnog postupka itd.

Komentar

Advokat mora znati da se bilo koji dokaz upotrijebljen u okviru saslušanja prilikom prijave nasilja može upotrijebiti u budućim porodičnim, krivičnim, imigracionim ili drugim postupcima. Advokat treba pažljivo da razmotri i potencijalne pravne posledice, zavisno od situacije i specifičnih potreba klijentkinje.

Ako klijentkinja ne želi da njen poslodavac zna o slučaju uhođenja ili napada zato što želi da zaštiti svoju privatnost koliko je moguće, ali jasno stavlja do znanja da želi da prijavi nasilje, advokat treba da razmotri kako ona može uticati na klijentkinju u odnosu na njeno radno okruženje.

Advokat treba pravovremeno da podnese sve molbe, predloge, podneske i odgovore; da identifikuje, pozove i pripremi svjedoke, uključujući i potencijalne vještake; da pripremi ispitivanje optuženog, uključujući i prikupljanje pismenih priznanja optuženog, kriminalnu prošlost i policijske izvještaje; da istraži važeća zakonska pitanja i unaprijedi pravne argumente

Komentar

Advokat treba da podnese sve odgovarajuće podneske u ime klijentkinje, uključujući, ako je potrebno, dopune njenih podnesaka i odgovora na podneske drugih stranaka, da obezbijedi da se odgovarajuća pitanja pravilno iznesu pred sud i da ubrza sudsko razmatranje pitanja važnih za interese klijentkinje.

Advokat treba da nastoji da prikupi najbolje moguće dokaze. Često neće biti direktnih svjedoka nasilja osim same klijentkinje, a ona može oklijevati da svjedoči. Zbog toga, prilikom formulisanja strategije za prikupljanje dokaza, advokat mora da bude kreativan i da izabere svjedoka kojeg će sud najvjerovatnije smatrati vjerodostojnim: na primjer, neutralne osobe, kao što učitelji/ce djece, komšije, radnik na benzinskoj stanici ili prodavac koji je vidio žrtvu neposredno nakon napada. Advokat treba da kreativno razmišlja o drugim svjedocima i drugim dokazima koji mogu potvrditi bilo koji dio klijentkinjinog slučaja, uključujući i koordinaciju sa tužilaštvom u cilju razvijanja dokaza.

Advokat treba da razmotri da li bi klijentkinjinom slučaju koristilo pozivanje eksperta ili vještaka kao svjedoka koji bi sudu pružio informacije o specifičnim temama kao što su dinamika porodičnog nasilja, seksualni napad ili uhođenje, procjena smrtne opasnosti, procjena pitanja koja se tiču starateljstva, efekti traume, imigraciona pitanja ili druga specifična pitanja.

Da bi osigurao da su svjedoci spremni za suđenje, advokat treba da im postavlja pitanja o najgorim mogućim stvarima koje počinitelj može reći o njima, bez obzira na njihovu istinitost. Svjedoci treba da budu dobro pripremljeni za ispitivanje. Pored toga, advokat treba da obavijesti svjedoke o pravilima oblačenja na sudu, precizno navodeći što je prikladno a što nije. Zatim, treba da im objasni opšte sudske procedure kao i što mogu da očekuju.

Ponavljamo, advokat mora biti svjestan činjenice da se svi iznijeti dokazi mogu upotrijebiti u budućim krivičnim, imigracionim ili sličnim sporovima.

Ukoliko slučaj uključuje djecu i ukoliko zakonska nadležnost dozvoljava, advokat treba da razgovara sa klijentkinjom o njenim željama u vezi privremenog starateljstva i posjećivanja, uvijek imajući u vidu pitanja nadležnosti. Advokat treba pažljivo da razmisli o prednostima i manama svjedočenja djece, kao i o posledicama koje ono može da ima na razvoj djeteta.

Komentar

Kada advokat sa klijentkinjom razgovara o pitanjima koja se odnose na privremeno starateljstvo nad djecom i posjećivanje, treba da je savjetuje o razlozima za i protiv njene konkretne odluke. Iako konačnu odluku o starateljstvu i posjećivanju donosi klijentkinja, advokat treba ljubazno da joj saopšti da li su njene želje najbolji pravac djelovanja u odnosu na ukupni uspjeh slučaja. Ukoliko klijentkinja brine zbog privatnosti, advokat treba da razmisli o tome kako će zaštita klijentkinjine privatnosti uticati na nastavak slučaja i da nastavi da razgovara o tom pitanju sa klijentkinjom.

Komentar

Advokat treba da postavi klijentkinjama konkretna pitanja u vezi zaštite privatnosti. Pri bavljenju ovim problemima, advokat treba da razmotri upotrebu pseudonima ili inicijala u sudskim dokumentima, redigovanje adrese kuće ili škole, ograničavanje

svjedoka, pečačenje sudskih spisa i održavanje ročišta u zatvorenim prostorijama. Ukoliko počinitelj iznese pred sud podatke o klijentkinji, advokat mora biti spreman da pitanja privatnosti razmatra sa sudom.

Ako počinitelj nema zastupnika, advokat treba da razmisli kako to može uticati na njegovu/njenu sposobnost za pregovaranje, vođenje saslušanja, zaštitu klijentkinje tokom ispitivanja i osiguravanje klijentkinjine i sopstvene bezbjednosti u sudnici.

Komentar

Kada ispitanik nema zastupnika, advokat treba da se potruži da se sva komunikacija odvija u pisanoj formi, radi jasnoće i evidentiranja. Advokat treba da pripremi specifičan i sprovodljiv zahtjev za pokretanje postupka koji ujedno štiti klijentkinju i poziva počinioca na odgovornost.

Komentar

Advokat žrtve treba da priloži predlog za izricanje zaštitne mjere kad god je to dozvoljeno zbog značaja obezbjeđivanja zaštite. Ako sud ne prihvati predloženu mjeru, advokat svejedno u zaključivanju slučaja treba da se zalaže za uvrščivanje njegovih mjera u sudsko rješenje. Mnogi sudovi koriste uobičajene forme. Upotreba formi može spriječiti izostavljanje važnih odredbi i olakšati sprovođenje. Ako advokat odluči da koristi standardizovani formular, prilikom popunjavanja se mora služiti specifičnim jezikom da bi osigurao da je nalog sastavljen tako da izlazi u susret potrebama žrtve i da je sprovodljiv.

Na primjer, ako su uključena djeca, u nalogu se moraju izričito navesti datum, vrijeme i mjesto posjete ili razmjene.

Ako stranke rade zajedno, u nalogu mora biti jasno izrečeno kako će se održavati distanca između stranaka i kako i preko koga će se odvijati poslovna komunikacija između njih.

U drugim predlozima može se naložiti počiniocu da otplaćuje kredit ili hipoteku, ili odrediti policijska pratnja klijentkinji kako bi bezbjedno mogla da uzme svoje stvari. Advokat treba da osigura da nalog sadrži informacije koje su relevantne za sprovođenje zaštitnih mjera kao što su kazne za kršenje mjere, zabrana oružja i kontakt informacije za potrebe suda. Advokat treba da bude upoznat sa svim drugim mjerama izdatim u okviru istog ili nekog drugog zakonodavstva (uključujući mjere koje funkcionišu na nivou škole) i njihovim sadržajem i truditi se da izbjegne izdavanje konkurentnih ili oprečnih mjera.

Takođe mora upamtiti da predložena mjera treba da sadrži klijentkinjine želje ili potrebe, a ne ono što advokat misli da je prikladno. Na primjer, neke žrtve porodičnog nasilja, seksualnog napada ili uhođenja mogu željeti da nastave kontakt sa počiniocem, na primjer da nastave da rade zajedno ili da podižu djecu i zaštitnom mjerom žele da mu se zabrani da ih napada ili zlostavlja, bude nasilan prema njima ili im prijeti.

Psiho-socijalni tretman za nasilnike

Ako je počiniocu naređeno da pohađa psiho-socijalni tretman za nasilnike, advokat treba da bude siguran da se radi o sertifikovanom programu dizajniranom prema jedinstvenim potrebama ove populacije. Advokati treba da budu dobro informisani o ovim programima i da imaju pripremljen naziv, adresu i telefon programa koji on i klijentkinja žele da uvrste u odredbe zaštitne mjere.

Svaki program koji zahtijeva da stranke komuniciraju ili provode vrijeme zajedno (uključujući posredovanje, bračno savjetovište ili zajedničke časove za roditelje) je opasan i ne preporučuje se. Pored toga, programi upravljanja bijesom obično nisu pogodni za počiniocima porodičnog nasilja, seksualnog zlostavljanja ili uhođenja, zato što ne mogu adekvatno odgovoriti na ozbiljnost nasilja i mogu da minimiziraju dinamiku moći i kontrole koji su u korijenu ovakvog ponašanja.

Komentar

Pitanja krivičnog postupka

Ako je potrebno, advokat treba da saraduje sa tužiocima u cilju postizanja bezbjednosti žrtve i odgovornosti počinioca.

U radu sa tužiocem, advokat mora da bude svjestan konflikta koji može nastati kada se krivični proces protiv tuženog ili podnosioca odvija istovremeno sa ročištem za pokretanje zaštitne mjere.

Na primjer, advokat treba da zna da su moguće upotrebe klijentkinjinog svjedočenja ili drugih dokaza iznijetih u okviru saslušanja prilikom prijave nasilja.

Pored toga, advokat treba da bude svjestan svih problema koji nastaju ukrštanjem klijentkinjinih zakonskih ili ustavnih prava žrtava i građanske parnice ili drugog administrativnog saslušanja kao što je imigraciono saslušanje. Advokat se mora postarati da se u ovakvim slučajevima ne desi nesmotreno odricanje privilegija ili prava na privatnost klijentkinje.

Klijentkinje moraju razumjeti da nemaju odnos povjerljivosti sa tužiocem ili zaposlenima u njegovoj kancelariji i da tužilac nije njen advokat, niti da zastupa njene lične interese. Klijentkinjama mora biti objašnjena razlika između krivičnog i prekršajnog postupka, što obezbjeđuje svaki od njih, koje zaštitne mjere su joj na raspolaganju i, najvažnije, trajanje i mogućnost obnavljanja mjera.

Advokat treba da bude upoznat sa zakonima i međunarodnim propisima o otmici ili miješanju u starateljstvo i biti spreman da razgovara o ovim odredbama sa klijentkinjom, u slučaju da je bilo koja strana prešla državne granice ili skriva djecu.

Pitanja imigracionog zakona

Advokat mora biti svjestan imigracionih posledica po klijentkinju koja pokreće krivični postupak protiv nasilnika. Pitanja koja treba razmotriti su da li žrtva i/ili

počinilac posjeduju ili ne posjeduju dokumenta. Advokat treba da se konsultuje sa advokatom koji se bavi pitanjima imigracije ili da uputi žrtvu na stručnjaka za imigraciona pitanja, ukoliko je potrebno.

D. SASLUŠANJA

Advokat treba aktivno da učestvuje u svim sudskim postupcima koja ulaze u okvir njegovog zastupanja klijentkinje

Advokat treba da se pripremi i da prisustvuje svim saslušanjima zajedno sa klijentkinjom, koristeći svoje vještine i kreativnost u prezentovanju dokaza. Naime, advokat treba da pripremi i sastavi sve potrebne zahtjeve, odgovore i primjedbe na dokaze, pripremi, predstavi i ispita svjedoke i dokaze i da traži sve odgovarajuće pravne lijekove na koje klijentkinja ima zakonsko pravo, a koji su u skladu sa njenim ciljevima.

Komentar

Advokat bi uvijek trebao da zahtijeva da se ročišta dokumentuju, u skladu sa popisima. Treba da se uvjeri da su svi neophodni elementi dokazani i da su sve primjedbe zabilježene. Nezvanične sastanke treba izbjegavati. Ukoliko je neizbježno, advokat treba da sumira ono što se dogodilo. Nakon toga, advokat treba da se postara da sud donese konkretne zaključke o zapisniku. Advokat treba da se trudi da obezbijedi bezbjednost u sudnici za klijentkinju i za sebe

Komentar

Advokat uvijek treba da poznaje sudske bezbjednosne procedure i da iskoristi dostupnost sudskih izvršitelja. Nekad to može podrazumijevati upućivanje poziva prije ročišta kojim bi se zahtijevalo obezbjeđivanje adekvatnog osoblja ili opreme. Klijentkinju nikada ne treba ostavljati samu u sudu. Savjetuje se da se povjerljivo lice žrtve nasilja ili pomoćnik advokata zamole da budu sa klijentkinjom u sudnici onda kada advokat mora da obavlja druge poslove. Pored toga, ako klijentkinja ima djecu, treba obezbijediti da ne budu ostavljena u sudu bez pratnje starije osobe.

Na kraju, advokat treba da zahtijeva da se klijentkinji dozvoli da prva napusti sud, a da se počiniocu naredi da ostane u sudnici onoliko vremena koliko je dovoljno da se osigura da neće moći da prati klijentkinju ili da joj pravi zasjedu. Ukoliko je potrebno, klijentkinja nakon saslušanja može zahtijevati i pratnju do auta ili drugog prevoznog sredstva.

Advokati treba da razmisle o zahtjevu da se isprazni sudnica, onda kada se predviđa detaljno i / ili teško svjedočenje o zlostavljanju, seksualnom nasilju i seksualnom zlostavljanju djece.

E. OBAVEZE NAKON SASLUŠANJA

Etično zastupanje ne prestaje sa saslušanjem. Advokat treba da bude siguran da klijentkinja razumije ishod procesa, treba da razgovara sa njom o sprovođenju i alternativnim pravnim mogućnostima i da, kada dođe do kraja saradnje između klijentkinje i advokata, jasno to saopšti bivšoj klijentkinji.

Advokat treba da bude siguran da je izrečena mjera jasna i precizna i da klijentkinja razumije sve odredbe mjere, uključujući i datum prestanka važenja mjere (ukoliko postoji) i mogućnosti njenog produžavanja ili obnavljanja.

Komentar

Advokat treba da se postara da klijentkinja dobije važeću, sprovodljivu zaštitnu mjeru i da razumije jezik kojim je pisana, kao i to kako će se sprovođiti. On treba da preduzme i dodatne radnje koje obezbjeđuju ili olakšavaju sprovođenje zaštitnih mjera, kao što su: podnošenje kopije policijskom službeniku koji je nadležan za njihov nadzor; kontaktiranje odgovarajućih službi radi zaštite djece, ili materijalne pomoći klijentkinji itd.

Advokat treba da zabilježi datum isteka zaštitne mjere i podsjeti na to klijentkinju u odgovarajuće vrijeme. Treba da analizira slučaj radi drugih mogućih povoda za djelovanje i razgovara sa klijentkinjom o mogućnostima preduzimanja drugih potrebnih radnji.

Ako je nasilniku određeno da prisustvuje nekom određenom programu ili terapiji, advokat treba da traži kontrolno saslušanje, koje nije obavezno za klijentkinju, kako bi utvrdio da li počiniac poštuje odredbe zaštitne mjere. Takođe, opasnost po žrtvu se može povećati nakon saslušanja. Advokat stoga treba da osigura da klijentkinja ima odgovarajući plan bezbjednosti čak i nakon izricanja zaštitne mjere.

Advokat takođe treba, ukoliko je to želja klijentkinje, da pokrene proces radi osiguravanja poštovanja zaštitne mjere u slučajevima kada su njene odredbe prekršene. U nekim slučajevima, klijentkinja može željeti da se pomiri sa počiniocem, ali da, u isto vrijeme, odredbe zaštitne mjere i dalje budu na snazi. U ovakvim slučajevima, advokat treba da traži izmjenu mjere, da uputi klijentkinju kompetentnom organu ili da je savjetuje kako da nastavi *pro se*.

Komentar

Nakon saslušanja, advokat treba da posavjetuje klijentkinju o tome da se nepoštovanje zaštitne mjere može tretirati kao krivično djelo, i da, u slučaju kršenja, klijentkinja ima pravo da pozove policiju i prijavi oblik kršenja. Advokat treba da zna kako lokalni policijski službenici obično reaguju na slučajeve kršenja i da o tome informiše klijentkinju. Advokat treba da pripremi klijentkinju za dokumentovanje svih incidenata kršenja mjere i da je posavjetuje o koracima koje treba da preduzme ako policija ne ispuni svoju dužnost sprovođenja odredbi zaštitne mjere.

Advokat treba da provjeri da li je klijentkinji potrebno da nastavi sa planiranjem bezbjednosti.

Advokat treba da posavjetuje klijentkinju da kopiju zaštitne mjere uvijek ima pri ruci. Može biti korisno i da kopije zaštitne mjere sa slikom počinioca podijeli određenim osobama u školi, vrtiću na poslu itd. ukoliko je to bezbjedno.

Advokat treba da savjetuje klijentkinju o rizicima i prednostima obavještavanja drugih osoba ili institucija o nasilju ili prijetnjama nasiljem, uključujući i potencijalne negativne posledice po posao. Advokat treba da naglasi da nijedan sudski nalog nije samoinduktivan i da je klijentkinja bitan faktor u procesu sprovođenja. U slučaju da ishod saslušanja ne bude izdavanje bezbjednosne i efikasne zaštitne mjere, advokat treba zajedno sa klijentkinjom da razmotri proces ulaganja žalbe, ponovnog saslušanja i/ili izmjene mjere.

Komentar

Pri suočavanju sa negativnom sudskom odlukom, advokat treba da predoči klijentkinji koja je vjerovatnoća pozitivnog ishoda ulaganja žalbe. Advokat i klijentkinja treba zajedno da razmotre kako tuženi može reagovati na žalbu, kako negativna sudska odluka može uticati na proces dodjeljivanja starateljstva koji je u toku ili tek predstoji, ako je primjenljivo, kao i da li se ulaganjem žalbe dovode u pitanje klijentkinjina bezbjednost ili privatnost.

Takođe, klijentkinju treba upozoriti da ona može snositi pravne troškove tuženog ako ne dođe do pozitivnog ishoda žalbe, ako zakon tako nalaže.

Advokat treba stalno da razgovara sa klijentkinjom o proceduri zatvaranja slučaja, uključujući i povlačenje, kao i o posledicama koje ono sa sobom nosi.

Komentar

Advokat treba da informiše klijentkinju u pismenoj formi o njenim pravima kao i o uslugama koje ubuduće može očekivati od advokata. Na primjer, ako je obim zastupanja advokata bio ograničen na proceduru dobijanja zaštitne mjere, ne uključujući njegovo/njeno zastupanje u pitanjima sprovođenja date mjere koja se mogu javiti kasnije, advokat treba da se postara da klijentkinja razumije dati opseg zastupanja.

Literatura:

- „Standardi prakse za advokate koji zastupaju žrtve nasilja u porodici, seksualnog zlostavljanja i proganjanja u slučajevima koji zahtijevaju izricanje zaštitnih mjera“, Američka advokatska komora, 2007. (Standards of Practice for Lawyers Representing Victims of Domestic Violence, Sexual Assault and Stalking in Civil Protection Order Cases, American Bar Association, 2007)
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (“Službeni list CG”, broj 46/10);
- Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti (“Službeni list CG”, broj 27/13);
- Porodični zakon (“Službeni list CG”, broj 1/07);
- Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći (“Službeni list CG”, broj 20/11);
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (“Službeni list Crne Gore - Međunarodni ugovori, broj 4/2013”)
- Krivični zakonik (“Službeni list RCG”, br. 70/03 i 46/06 i “Službeni list CG”, br. 40/08, 25/10, 32/11 i 40/13);
- Zakonik o krivičnom postupku (“Službeni list CG”, br. 57/09 i 49/10);
- Zakon o prekršajima (“Službeni list CG”, br. 1/11 i 39/11);
- Pravilnik o bližem načinu određivanja i sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana (“Službeni list CG”, broj 50/13);
- Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitne mjere obaveznog liječenja od zavisnosti (“Službeni list CG”, broj 21/12);
- Pravilnik o bližem načinu izvršenja zaštitnih mjera udaljenja iz stana, zabrana približavanja i zabrana uznemiravanja i uhođenja (“Službeni list CG”, broj 4/14);
- Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici, potpisan 25.11.2011.

Priredila:
Maja Raičević

Dizajn korica:
Tanja Markuš

Grafičko oblikovanje:
Siniša Radulović

Podgorica, maj 2014